

Wrzeński, Wojciech

"Świadomość narodowa na Warmii
w XIX wieku. Narodziny i rozwój",
Janusz Jasiński, Olsztyn 1983 :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 177-180

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

R E C E N Z J E i O M Ó W I E N I A

Janusz Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego nr 88, Wydawnictwo „Pojezierze”, Olsztyn 1983, 463 ss

Przedmiotem szczególnych kontrowersji w historiografii polskiej i niemieckiej dotyczącej Prus Wschodnich są zagadnienia narodowościowe. Zderzające się tu, w trakcie osadnictwa, różne wpływy kulturowe decydowały, o utworzeniu się niejednorodnych narodowo obszarów, które pozostały na ubożu procesów kształtowania się nowoczesnych narodów: polskiego, niemieckiego, a także i po części litewskiego. Przesądziło to o szczególnym skomplikowaniu spraw narodowościowych. Rozwikłanie ich, wymagało od badaczy studiów trudnych pod względem źródłowym, głębokiej wiedzy metodologicznej o teorii narodu, podejmowania poszukiwań, które nie zawsze dawały odpowiedź na postawione pytanie. A sytuacja narodowościowa była kluczem do wielu podstawowych zagadnień z dziejów Prus Wschodnich w XIX i XX w. Z uwagi na odmiennność procesów narodowych, posługiwanie się analogiami prowadziło zazwyczaj do błędnych ocen. Toteż historycy i polscy i niemieccy często wypowiadali się na ten temat, formułowali różne oceny, ale rzadko podejmowali próby źródłowego, całościowego wyjaśnienia tych zagadnień.

Warmia, kraina niewielka, położona na północnych krańcach polskiego obszaru językowego, otoczona odrębnymi pod względem kulturowym Mazurami, zachowała wiele więzów łączących ją z innymi ziemiemi polskimi. Kontakty ułatwiała katolickie wyznanie Warmiaków, w odróżnieniu od ewangelickich Mazurów, miały one jednak i inne podłoże: obyczajowe, gospodarcze, nierzadko rodzinne. Odmiennność losów historycznych, zaznaczająca się jeszcze przed rozbiorami, a utrwalona wydarzeniami po 1772 r., umacniała odrębność, chociaż nie niszczyła poczucia wspólnoty z resztą narodu. Znow inaczej niż wśród Mazurów. O poczuciu odrębności świadczył używany w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, ale niekiedy przenoszony w późniejsze epoki, termin — „natione Varmiensis”. Odrębności warmińskie zachowały się mimo późniejszych przemian politycznych, administracyjnych, a także mobilności procesów kolonizacyjnych. Zjawisko to silniej występowało w części zamieszkałej przez Polaków (południe), słabiej w zasiedlonej przez Niemców (obszary północne). Odmienny niż w innych dzielnicach zaboru pruskiego był tu przebieg procesów unifikacyjnych inicjowanych przez władze pruskie, inaczej dokonywały się przeobrażenia świadomości prowadzące do pogłębiania związków z całym społeczeństwami narodowymi, polską — przez unarodowienie, niemiecką — przez germanizację. Odrębności warmińskie niwelowane zarówno asymilacją — naturalnym procesem towarzyszącym przeobrażeniom kapitalistycznym społeczności żyjącej w granicach królestwa pruskiego — jak i przymusem — świadomą polityką germanizacyjną, przetrwały, nie tylko w postaci reliktowej, w postawach i świadomości Warmiaków pozostałych na Warmii po II wojnie światowej.

Toteż każdy historyk interesujący się problematyką narodowościową dzielnicy pruskiej, a nawet szerzej — kształtowaniem nowoczesnego narodu polskiego, z zainteresowaniem podejmuje studium obszernego dzieła Janusza Jasińskiego. Janusz Jasiński, docent Zakładu Historii Pomorza Instytutu Histo-

rii PAN, od 30 lat związany z Olsztynem, autor wielu rozpraw i artykułów dotyczących różnych problemów historii XIX i XX w. na Warmii i Mazurach, jest jednym z czołowych animatorów życia naukowego na tym obszarze. Jego monografia, wydana przez Ośrodek Badań Naukowych im. Kętrzyńskiego przy współpracy z Wydawnictwem „Pojezierze”, jest pierwszą w polskiej historiografii próbą pokazania narodzin, charakteru przeobrażeń i aktywności polskiej świadomości narodowej na Warmii, począwszy od rozbiorów po I wojnę światową. Zadanie podjęte przez autora było trudne, bo chociaż jego książkę poprzedziły prace historyków polskich i niemieckich, to jednak musiał on wielokrotnie przecierać szlaki, podejmować badania pionierskie, wprowadzając do obiegu naukowego wiele nowych ustaleń faktograficznych, informacji o procesach i zjawiskach. Były one rezultatem jego wszechstronnych, wielokierunkowych poszukiwań źródłowych w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych, w Polsce i NRD. Nie objął wprawdzie kwereńdą zbiorów w RFN, ale wydaje się, że nie mogłyby one wpłynąć na zmianę zasadniczych ustaleń w takim stopniu, jak przy analogicznych badaniach kwestii mazurskiej. Jasiński nie ograniczył się tylko do analizy źródeł pochodzących z registraratu urzędowych czy kościelnych. Troszczył się też o dotarcie do dokumentów, które odzwierciedlały postawy osobiste wielu Warmiaków. Stąd przywiązywał dużą wagę do pamiętników, wspomnień, listów, ale i relacji z podróży lub reportaży.

Przystępując do tych studiów autor zdawał sobie sprawę, iż ich wyniki będą w dużym stopniu zależne od określenia postawy metodologicznej. Badania takie nakazują historykowi sięgnąć do propozycji teoretycznych — sformułowanych zazwyczaj przez filozofów, socjologów, politologów — ukształtowanych w znacznej części pod wpływem obserwacji współczesnych. Ich konsekwencją jest uwikłanie się w różne dyskusje teoretyczne dotyczące pojmowania narodu, jego przemian, przeobrażeń, stanu i charakteru świadomości. Proste przenoszenie do warsztatu historyka koncepcji wypracowanych przez inne dyscypliny nie jest łatwe. A od dokonanego wyboru założeń metodologicznych i sposobu ich zastosowania w dużym stopniu zależy ostateczny wynik badań. Janusz Jasiński, oszczędny w stosowaniu najnowszych dyrektyw w tym zakresie, bliższy wzorom neopozytywistycznym, najchętniej odwoływał się do propozycji przedstawionych w pracach Józefa Chlebowczyka, Jerzego Wiatra i Mirosława Hrocha. Ich ustalenia uważał za najbardziej przydatne dla swoich studiów. Odnosząc je do dość małego obszaru, ale stosunkowo długiego okresu, wzbogacał oceny procesów narodowościowych, wskazywał na inne drogi przemian niż dotąd opisywane. Koncentrując uwagę na rekonstrukcji faktograficznej był zawsze powściągliwy we własnych spostrzeżeniach teoretycznych i syntetycznych, zawartych w tak wszechstronnie udokumentowanej narracji. Na kartach książki wielokrotnie podejmuje polemikę z twierdzeniami historiografii niemieckiej, ale tylko niekiedy wyraźnie ją artykułuje.

Zasadniczy wykład Jasińskiego opiera się na zasadzie chronologicznej. Umożliwiało to autorowi przedstawienie całej dynamiki przeobrażeń w powiązaniu z różnymi procesami w poszczególnych epokach, pokazanie uwarunkowań gospodarczych, politycznych i kulturowych. Autor zakładał, że odtworzenie świadomości narodowej może zostać dokonane tylko przez analizę postaw przejawiających się nie w deklaracjach własnych i ocenach cudzych, lecz działaniach w różnych okolicznościach i warunkach, które zmuszały do sprawdzania werbalnych oświadczeń. Toteż za mniej istotne uznał oceny współczesne, o ile nie łączyły się one z konkretnymi, niemalże jednostkowymi postawami

i działaniami Warmiaków. To ciekawe założenie metodologiczne, jak wydaje się trafne, było jedną z zasadniczych przyczyn powodujących wprowadzenie do monografii zagadnień pozornie odległych od zasadniczego tematu. Informacje szczegółowe, nierzadko wręcz jednostkowe, o pojedynczych osobach, stawały się nie egzemplifikacją ocen ogólnych, lecz drogą do sformułowań syntetycznych. Czytelnik nie znajdzie w książce żadnej wstępnej hipotezy, która by się stopniowo sprawdzała, lecz analityczne, drobiazgowo, niejednokrotnie wręcz utopione w powodzi informacji, dochodzenie do wniosków ogólnych. Nie ułatwia to śledzenia zasadniczych ustaleń autora. Przyjęte zasady konstrukcyjne, zamieszczone po każdym rozdziale zwięzłe rekapitulacje, ułatwiają nieco lekturę książki, w której jednak zachowano dominację rozważań analitycznych, pozornie nieistotnych dla głównego problemu, co może powodować niewłaściwe oceny całego wykładu.

Jasiński przedstawia zmiany w świadomości narodowej Warmiaków od poczucia więzów regionalnych, poprzez wykształcenie świadomości narodowej, aż do postaw opartych na pełnej świadomości narodowej i zrozumieniu określonych konsekwencji politycznych. Przedmiotem studiów stały się dwa ważne etapy przemian narodowych na Warmii. Pierwszy charakteryzowało mocne poczucie odrębności warmińskiej, wówczas gdy wzajemne stosunki między Niemcami a Polakami nie były jeszcze nacechowane wrogością, konkurencyjnością, odrębne struktury organizacyjne jeszcze się nie ukształtowały, a dominowało, acz nie wyłącznie, poczucie więzi regionalnej. I okres drugi, gdy obiektywne procesy narodowościowe, towarzyszące przemianom społeczno-gospodarczym rozwijającego się kapitalizmu, decydowały o pogłębieniu się świadomości narodowej, stwarzając podstawy do kształtowania się odrębnych struktur narodowych: polskiej i wcześniej niemieckiej. Autor pokazuje konsekwencje tych przeobrażeń znajdujących wyraz w tworzeniu się polskiej samoobrony i samorządności, pogłębieniu więzów z resztą narodu, a także polaryzację postaw narodowych, co wpłynęło na germanizację licznych grup Polaków. Wprawdzie omawiana książka jest i tak bardzo duża, ale wydaje się, że obraz tych przemian byłby bardziej pełny, gdyby autor nieco więcej uwagi poświęcił zrekonstruowaniu zmiany postaw miejscowej ludności niemieckiej.

W drugiej części książki, która mówi już o zorganizowanym ruchu narodowym, Jasiński kilkakrotnie stara się udowodnić samorzutny, lokalny charakter jego narodzin, powstanie odpowiednich organizacji czy instytucji z inicjatywy miejscowej ludności przedstawić jako obiektywną konieczność, wyraz dążenia do zaspokojenia własnych aspiracji i potrzeb. Nie przeszkadza mu to wzbogacać obrazu znanych już wcześniej powiązań i zależności od liczniejszych, bardziej doświadczonych politycznie i organizacyjnie, a także silniejszych ekonomicznie innych środowisk polskich, nie tylko w dzielnicy pruskiej.

Autor, pełen szacunku dla wcześniejszych badań, własne oceny i wnioski formułuje na podstawie swoich badań źródłowych. Wielokrotnie starał się pokazać, jak podobne procesy przebiegały w innych regionach dzielnic pruskiej. Chciał w ten sposób jak gdyby kontrolować, pewną prawidłowość jednych, a specyficzność innych, zawsze szukając przyczyn takiego, a nie innego ich przebiegu. Najczęściej sięgał do porównania z obszarami Prus Zachodnich, regionu, wprawdzie różniącego się strukturą społeczną, tradycjami historycznymi, stanem świadomości, ale położonego nie tak daleko, utrzymującego dość żywe kontakty z Warmią, i co wreszcie nie jest bez znaczenia, dość dobrze zbadanego przez historyków polskich i niemieckich. Trudności, jakie autor

napotkał w tym zakresie, sygnalizują potrzebę zbadania i przedstawienia procesów przemian narodowych w innych regionach dzielnicy pruskiej. Jest to konieczne jeśli chcemy znać rzeczywisty i pełny obraz kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego pod rządami pruskimi, a nie ograniczać się tylko do rekonstrukcji dziejów zorganizowanego ruchu polskiego, który obejmował przecież tylko część społeczności.

Poszukując genezy opisywanych zjawisk Jasiński odwołuje się do analizy przemian społecznych, demograficznych, politycznych, kulturowych Polaków na Warmii i w innych skupiskach oraz polityki władz niemieckich. Szczególnie wiele uwagi poświęca próbom pokazania, jak wydarzenia o charakterze ogólnonarodowym — powstania, Wiosna Ludów, emigracja — oddziaływały na polską społeczność warmińską. Wskazuje też na wpływ wydarzeń wewnątrz państwa pruskiego, a później cesarstwa na zmiany narodowościowe Polaków na tym terenie. Szczególnie wyraźne były konsekwencje pruskich tryumfów w jednoczeniu Niemiec, budowanie potęgi europejskiej, co dokonywało się nie tylko w atmosferze sukcesów politycznych, ale i niosło zasadnicze przemiany społeczne i ekonomiczne. Jasiński wnosi tutaj wiele interesujących spostrzeżeń o wpływie tych przeobrażeń na społeczeństwo wiejskie, wyraźnie zapóźnione pod względem cywilizacyjnym, politycznym i narodowym, w porównaniu ze zurbanizowanymi okręgami Niemiec zachodnich i środkowych.

Badania Jasińskiego dotyczą stosunkowo nielicznej społeczności. Tym bardziej nie chciał on ograniczać swoich obserwacji do postaw elity lokalnej. Jego spostrzeżenia dotyczące warstw najsłabiej uświadomionych narodowo są szczególnie interesujące. Szkoda jednak, że z pola obserwacji uciekli Polacy zgermanizowani. Przy wszelkich badaniach nad strukturami społecznymi i narodowymi szczególnie trudne — jeśli nie ma dokładnych informacji statystycznych — jest wprowadzenie współczynnika ilościowego. Janusz Jasiński w omawianej książce wielokrotnie podejmował próby określenia wielkości grup Polaków na Warmii, w zależności od stanu ich świadomości narodowej. Stosował własne próby szacunku, opierał się na różnych przekazach źródłowych. Wyniki pozwalają w pewnym przybliżeniu określić liczebność Polaków o wykształconym poczuciu przynależności narodowej, chociaż nie są bezdyskusyjne. Precyzyjnie określił autor zasięg języka polskiego na Warmii i zmiany jego obszaru, szkoda, że w tym przypadku nie sięgnął do map.

Książka Janusza Jasińskiego stanowi na pewno przełom w badaniach dziejów Warmii między pierwszym rozbiorem a I wojną światową. Do zawartych w niej tez i ustaleń trzeba będzie wielokrotnie wracać. Jej powstanie jednak dyktuje konieczność podjęcia studiów nad obszarem o wiele bardziej skomplikowanym — Mazurami — i zobowiązuje do dalszych badań Warmii, po 1914 r.

Wojciech Wrzesiński

Janusz Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku*, Olsztyn 1983, 463 ss.

Po przeczytaniu tego imponującego dzieła czytelnik musi się zastanowić, czy odpowiada ono na podstawowe pytania dotyczące kształtowania się świadomości narodowej na Warmii w omawianym czasie oraz na pytania szczegółowe dotyczące charakteru, treści, poziomu i różnych okoliczności kształtujących tę świadomość w różnych latach i różnych aspektach.